

Zeitschrift: Igl Ischi : organ della Romania (Societat de Students Romontschs)
Herausgeber: Romania (Societat de Students Romontschs)
Band: 9 (1907)

Artikel: Pertgei nus vulain restar romontschs
Autor: Camathias, Florin
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-882071>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. [Siehe Rechtliche Hinweise.](#)

Conditions d'utilisation

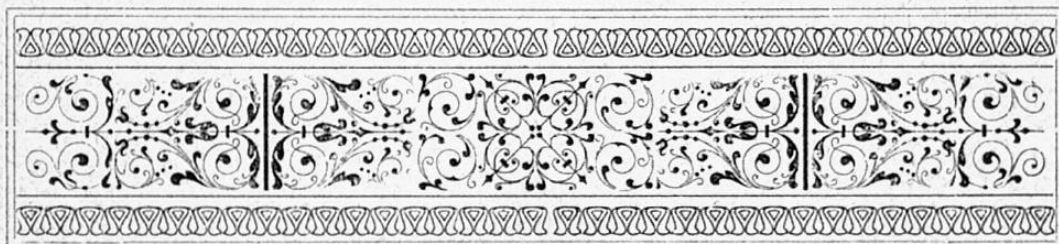
L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. [Voir Informations légales.](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. [See Legal notice.](#)

Download PDF: 06.05.2025

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Pertgei nus vulein restar romontschs.

Cars compatriots!

Vus saveis, che professor Muoth p. m. ei staus de spért e character in um dil tuttafatg romontsch. Era cura ch'el sesurveva dil lungatg tudestg. Cumbein ch'el ei jus a scola tier ils tudestgs ed ha suenter en sia clamada giu de dar scola a pli bia grischuns germanisai che a romontschs nativs, eis el tuttina restaus fideivels a siu origin e talent roman, a sia faviala materna sursilvana. Igl ei era enconuschent, ch' ils romontschs tudestgai e lur prestaziuns plaschevan ad el meins, che romontschs de dretg saung, de num e pum. Muoth ha buca recommandau la germanisaziun de nies pievel romontsch. Na — siu esser conservativ ariguard nazionalitat e lungatg, siu operar cul plaid e culla plema ein ina defensiu, ina apologia pil lungatg matern romontsch.

La damonda, pertgei nus vulein restar romontschs, ei atgnamein respundida e sligiada entras la pussenta personalitat sezza de Muoth e de buca paucs auters savieivels romontschs, dils quals negin vegn a pretender, ch' els enconuschien buca la situaziun de nies pievel el temps novissim. Nuotatonmeins vulein nus metter el clar, tgei rasschuns e motivs nus havein, per restar, quei che nus essan — romontschs.

* * *

La mar ha ses differents moviments. Ei dat loghens egl ocean, nua che las auas han lur quorsa neu da pliras varts, nua che suffels contraris mumentan las undas en direcziuns diversas. Las flussiuns contrarias sentaupan cun forza, sesprunan egl ault, sebatan e semischeidan. L' unda ferma domogna la fleivla e tilla ella vinavon en sia direcziun. — Els aults de nies Grischun sentaupan duas grondas e fermas culturas, quella dil miezdi, quella de mesanotg. Buca pér da quort. Entuorn schenivtschien ons ei quei aschia. Nus stein sils confins. Pli da vegl stevan ils tiarms dil mund roman suenter la Donau giu. Ussa ein ils tiarms ruchigiai. Nus romontschs stein senza dubi aunc sigl antschess roman, »aber« las »vellas« della cultura tudestga dattan encunter nus cun forza e vulan better lur spema si per nossas vals e costas alpinas. Quei ha per nus siu mal e siu bien.

Cun esser aschia sils confins, cun stover far ils mediators denter las culturas dil nord e dil sid, havein nus romontschs caschun de retscheiver bien e — schliet neu da duas varts. Quei ei per nus in avantatg, sche mo nus restein sco nos per davonts ell' atgna tiara, sigl agen tschespet veramein naturals, ed in bien ton neutrals, cunzun encunter il schliet, che vegn importa aus dagl jester. Influenzas, jastras a nies natiral, ein a nus buca de don, sche mo nus restein individuals entras conservar cun vera amur propria nies esser romontsch, tradizional.

Mo empau »internazionali« ein ils romontschs adina stai e ston era esser dacheudenvi. Nus savein buca serestrenscher mo sin nies lungatg. Nus vulein e savein buc esser contraris, che nossa giuventetgna emprendi il lungatg de nos pli proxims vischins tudestgs. Cun quels vegnan ils romontschs ensemen sin fier, silla viafier, el marcau, el survetsch militer. »Tudestg, per vegnir »atras«, sto era il pur romontsch saver.« Quei ei la parola, ch' ins auda savens. Il tudestg empren buca romontsch, zatgi sto dar suenter, per saver sentelgir; il romontsch, il perdert, sto dar suenter, quei va senza dir! Ils romontschs ein disai aschia, e tonaton po il romontsch aunc se riscuder e star en pei. Da vegl enneu han ils meglers talents romontschs empriu d' enconuscher

il tudestg e sia gronda literatura. Il tudestg ha tschentaners ora giu buca pintga influenza sin nies lungatg alpin; mo malgrad tut ha il romontsch buca mort, el ei aunc adina in lungatg viv e popular cun ragischs profundas ellas vals della Rezia, el cor dil pievel grischun. Nus sez havein empriu tudestg e havein tonaton salvau il caracter romontsch.

Perquei munglein nus era buca temer per la fin dil romontsch, sche nus observein, che nossas scolas primaras soccupeschan intensivamein e cun febra cul tudestg. Mo che quei damenti cun miet e mesira, buc avon ch'igl affon romontsch seigi empau de casa en siu lungatg matern, buca che igl element jester dil tudestg porti ina dissonanza, in sgurdin e scumbegl enten la svilupaziun de spért e character, avon che quels seigien suffizientamein enfirmi enten *ina* caussa.

Denton, avon che dir, sin tgei via la scola dil pievel romontsch semetti, aud' ei ded ir anavos tier la fontauna — tier la familia. Nus vulein restar romontschs, perquei che nossas *familias* ein romontschas.

Geniturs romontschs en ina contrada romontscha fundeschan ina familia romontscha. En las 141 vischnauncas situadas ella part romontscha dil cantun, cun 47,127 habitonts (1888), ein las familias per gronda part totalmein romontschas.

Era cura ch' ils geniturs san pauc ne bia tudestg, «per diever extern», vegn ei plidau romontsch en familia. Quei schai ella natira. El ravugl della familia plaيدا il carstgaun sco ei plai ad el, cheu vala negin sforz. Plidar in lungatg jester va buc aschi tgunsch e da sesez, sco sexprimer el lungatg matern. Perquei victorisescha en familia quei ch' ei natural, il lungatg vernachel, era sch' ils geniturs schassen emprender gia leu ual aschi bu-gen in lungatg jester.

«Naturam expellas furca, tamen usque recurret». Catschas ti era naven la natira cun la fuortga, ella tuorna puspei. La mumma romontscha cunzun, vegn buca saver far auter, che plidar siu lungatg, il lungatg dil cor, culs affonets. L' ureglia dils petschens sendisa aschia vid ils suns dil lungatg familiar. Cura ch' igl intelletg entscheiva ad ir vi en activitat, seformeschan lu era suenter repetidas emprovas ils suns articulai dil car plaid matern. Gia producescha e scaffescha il spért enzatgei de valsen, ils emprems plaids, ils emprems maletgs dils pertratgs, la viarva, feglia e semeglia dil spért. Il lungatg matern, ch' igl affonet ha conquistau cun breigia, quei ei sia emprema legitima proprietat; il carstgaun tegn car quei lungatg de si' affonza, el qual el ha empriu de sexprimer; el vegn culs ons pli e pli de casa enten quel, quei lungatg matern corrispunda a siu spért

e dun megler che scadin auter lungatg, ch' el em-pren pli tard. Il lungatg matern ei igl instrument, ch' ins empren de sunar il megler ed il pli tgunsch. Il plaid vernachel, essend igl emprem viv maletg de nossa veta intellectuala, ei e resta per nus era il pli clars e capeivels, naturals e congenials. Senza saver, tschentein nus el lungatg matern em-priu in fundament segir per nossa svilupaziun intellectuala de pli tard.

La scola sto entscheiver a baghiar sin il fundament dau e fatg, il qual ei il lungatg matern. La scola primara, la continuaziun della famiglia, astga buc ignorar quei ch' igl affon sa schon; pertgei dagl enconuscent van ins tier il nunen-conuscent. Era il scolar digl abc ston ins prender «pil plaid», pil plaid matern, ch' el sa e capescha. Vulcan ins suondar la natira, la quala fa buca segls, non facit saltus, sche ston ins restar sil fundament, sil qual ils scolars romontschs sesanflan e mussar ad els de scriver e leger e quintar en romontsch. Ir vi dal tratsch romontsch sil tudestg ei per affons buca aschi spert fatg sco il tschentar plontinas dad in' èra en l' altra. Dat ins buca temps agl affon d' emprender de patertgar e de scriver en siu lungatg familiar, cun menar vi el memia anetg e baul sin in terren tut niev ed jester e cun salontanar dal lungatg matern, sche pitescha la svilupaziun continuada, naturala

e logica de spért e character, il tgau sto plitost vegnir confus, che pli e pli clars e svelts el pertratg. — — Ein ils scolars senfirmi empauet en *ina* caussa, el lungatg de casa, lu vegnan els era a far pli segirs progress el secund lungatg, che sto e duei vegnir emprius baul ne tard.

Mo era leu nua ch' il tudestg ha gia priu il surmaun en las scolas: *urar* e *cantar* duein ins en il lungatg della mumma.

«Romontsch resuni la canzun,
Il plaid matern carin e sogn;
Romontsch rebatti viarv' e tun
En vals e vitgs dil Rein e Glogn!»

Sche la prosa della veta garegia ge il tudestg, sche recloma la poesia dil cor il lungatg-mumma per l' oraziun e canzun. Ed il plaid da surengiu, il plaid de Diu, la legreibla nuvia la dil spindrament, duei la giuventetgna romontscha era udir e retscheiver en siu cor per romontsch sco tochen ussa. La Bibla, il catechismus, il Goffine, ils cudschs d' oraziuns en mauns dil pievel vegnan aunc ditg a tener sidretg il lungatg della tiara. La Baselia romana ei bein l' universal, ella cloma ils pievels de tuts lungatgs en siu sanctuari internazional: mo perquei che siu lungatg liturgic ei il latin e perquei che spért roman sedat d' enconuscher ella baselia senza, ha ella raschun de sustener ils lungatgs neolatins, ils quals offere-

schan ad ella ils pli biars apostels per rasar ora el mund la cultura cristianeivla.

Familia, scola e baselgia, sche quella trinitat resta fideivlamein retoromontscha — lu ei il declin e la fin de nies lungatg aunc dalunsch.

Pertgei vulein nus restar romontschs? Compatriots, perquei che nus *essan* romontschs. Cun quei vein nus tuccau en il gnierv de nossa damonda!

In pievel duei buca piarder quei lungatg, che corrispunda al spért e saung de siu origin, a siu dun e character artau, a sia tradiziun e cultura nazionala. Quei lungatg ei per nies pievel il romontsch. Qual ei nies origin? Mintga plaid, che jeu scrivel sil pupi, muossa det encunter il clar e bi miezdi. Roma ei nossa mumma ariguard civilisaziun, religiun e cultura. Saung etrusc roman buglia en nossas aveinas, spért latin meridional ei nossa jerta. Il temperament viv dil miezdi ei vegnius tempraus e ruasseivels en nossa contrada montagnarda, tonaton eis ei buca dubi, che nus udin tier il mund latin.

Il grondius imperi roman dil temps antic ei vegnius decentralisau e dividiu; il spért e character roman vivan denton victoriusamein vinavon enten las naziuns novas, secasadas avon e suentar il grond moviment dils pievels en Italia, Frontscha, Spagna, Portugal, Rumenia, Rezia.

Quei spért roman ha portau la civilisaziun vi

en grondas parts dell' America ed en autras colonias, de sort ch' il mund latin ei ozildi buca meins extendius, che dil temps de Marc Aurel.

Il fretgeivel genius roman ha catschau e catscha flurs admirablas enten las culturas meridionalas dils pievels numnai. Ils Romans ein stai in pievel d' ideas claras e plaids adequats. La grondezia de Roma ei vegnida fundada entras gronda energia de voluntat, entras instituziuns eminentamein practicas; Roma ha dau al mund igl exempel egl art de reger il stat, de defender quel, de fortificar el entras dretg e giustia. Il talent de Roma han sias siat feglias, denter las qualas era nossa naziun retica auda, artau e conservau. La schlateina latina sedistingua denter las autras razas entras in patertgar clar e logic. Las qualitats dil geni roman semuossan naturalmein era ella viarva schendrada dad el, la quala ei precisa, clara e fetg adattada. (Tgi vuless buc anflar era el pievel dellas Ligias grischunas ils gronds talents dil miezdi?) Cun sen practic ed inschignus da natira, unescha il harmonic spért roman in gust extrafin per la perfecziun della fuorma. Las ovras artisticas dils neolatins, educai dal cristianismus, ein concepidas clar- e genialmein, exequidas aschia, ch' ellas resplendan la bellezza solegлива de lur patria meridionala. Il mund tudestg ha viu en da vegl enneu, ch' el hagi ded ir a scola encunter

il miezdi en fatgs de bials arts. Tier nos vischins e fargliuns meridionals ein era biars romontschs serendi, ed els ein spert stai sco de casa denter els. Duessen nus emblidar, che nus essan de renomada familia latina, duessen nus buca sefar de parents pli cun la nobla parentela dil sid, e tertgar che nies salit vegni mo neu dalla vart de Berlin?

Il sem che Roma ha semnau enten las èras della Rezia duront plirs tschentaners, ha pegliau cagl, las ragischs ein sespidadas, il tschespet verdegont dat aunc perdetga dil semnader. Il plaid latin vulgar dils Retoromans ei saccomodaus alla lieunga de nos antenàts, ed ei sesvilupaus sin moda atgna ed interessanta. Nies lungatg ha forza e tun clar e melodius. El ei in fetg qualificau instrument per cantadurs ed oraturs, perquei che el ha buca silbas méttas en ses plaids, mobein silbas finalas sonoras e penetrontas. Nies lungatg ei rehs sin quella vart, sin la quala el ei vegnius cultivaus: Igl agricolan romontsch ha en tut ses fatgs, en sias lavurs ed isonzas il dretg plaid romontsch, fatgs extra per las relaziuns de scadina contrada. Quei lungatg della patria ei unius intimein cun la veta individuala della naziun, unius cun las tradiziuns popularas, el ei il viv maletg della cultura locala. Romontschs ein ils num de nos vitgs e praus, ded alps e Reins, de quolms e vals. «Il cor, la cuort, la casa, las vals e las

montognas, ei tschontschan bien romontsch.» Ils Rets ein romontschs e portan num de batten e familia romontsch. Pievel e lungatg han medem origin, medem character, medema tradiziun. Nies pievel e siu lungatg ein carschi ensemen, semanten ensemen, els han omisdus in vargau de schenivtschien ons e dapli. Nies pievel romontsch, secasaus sin las spundas de nossas vals, ha demussau perseveronza, stateivladat e dira veta, sco ils uauls de pégn, ils quals vestgeschan da vegl enneu las costas montagnusas dil Grischun.

Ver eis ei bein, che pievel e lungatg romontsch han priu si enten lur character era elements tudestgs. Quei ha buca saviu esser autruisa. Mo il roman predominescha senza negin dubi. Nies pur suveran, sco A. Huonder ha fatg il portret ded el en sias canzuns, il pur, che ha fundau e defendiu las Ligias, el ha in natural agen, propi roman grischun, different de quel de purs tudestgs. Spért e talent dil pievel-retg vivan vinavon vengonzamein el liber um grischun, che ha capiu de daventar suverans. Ils romontschs ein, schege per gronda part puraglia, svelts, spirtus e talentai. Eis ei per exempel buc in' enzenna de spért destadau e linger dil «battagliun 90», ch' ei en survetsch militer adina prompts de cantar ils bials chors virils romontschs, era suenter gronds strapazs, cura che auters battagliuns svizzers laian gnanc dar el

tgau de cantar. Che nies pievel ei differentes dal tudestg, sentan ins en baselgia. Tudestgs, che assistan ina ga ne l' autra a nies survetsch divin, fan curvien, co ils romontschs catolics ein aschi familiars cun il lungatg latin, co els dian uffezi, contan psalms e himnis e lecziuns, sco sch' els seregordassen aunc, de sez haver capiu e plidau en lur giuventetgna quella viarva, mumma della atgna faviala. Era ord quella consideraziun suonda la medema conclusiun: Pievel romontsch — lungatg romontsch. Quei ch' ei carschiu ed auda naturalmein ensemen, duei ins buca separar.

Nus vulein restar romontschs, era perquei che la literatura de nies pievel ei romontscha. Dapi che Dr. C. Decurtins ha publicau sia grondiusa Chrestomazia Retoromontscha, eis ei daventau pusseivel d' emprender d' enconuscher megler nies vargau literaric, la cultura dils romontschs, che semuossa sco en in spieghel els products secrets, ed aunc megler el scazi de literatura orala, che compeglia detgas e canzuns, praulas e legns, proverbis ed usits. Decurtins ha bucamo ediu quei scazi dil pievel romontsch, el ha era menau nus vitier quel, explicau el repetidamein, p. ex. en sia lavur «La tradiziun», Ischi, VII. Annada.

Duess quei scazi scaffiu dal pievel sez, ir a piarder per siu proprietari? Astgein nus rumper culla tradiziun? Il pievel agricol e campagnard

snega buca sesez e siu vargau, el ei conservativsco la natira; el tegn vida sia tradiziun, lai buca curdar il lungatg della patria, el qual el sesenta propi de casa sco el pign territori patern de sia contrada nativa. Veglien era ils romontschs studigiai prender in exempel dal pievel, che muossa il dretg patriotismus cun setener fideivlamein e consequentamein vid quei, ch' il sulom patern porta dil bien en tradiziun ed atgna cultura!

Per vegnir animai ton megler, de restar quei che nus essan e tener quei che nus havein, eis ei bien de considerar, co nos confrars enten Romulus battan per lur nazionalitat e lungatg. Mintga pievel tegn car siu lungatg e tegn quel buca mo per in uaffen ne instrument, il qual po vegnir scomiaus cun in auter, cura ch' igl ei. Anzi, mintga pievel carezescha cun vera amur-propria siu lungatg sco ina part de siu esser individual, sco il portret de sia olma, de siu patertgar, far e demanar. Sper ils lungatgs gronds della Frontscha, Italia e Spagna dat ei lungatgs pli pigns neolatins, che vivan en relaziuns meins favoreivlas, ual sco nies romontsch. Il lungatg catalan, che vegn plidaus el nord-ost spagnol, en la contrada dil Cardonèr, vegn buca risguardaus leu ellas scolass, nua ch' il lungatg castilian sto vegnir mussaus; tonaton flurescha il catalan en ina atgna biala literatura, che il defunct Verdaguer cun-

zun ha menau tier nova terlischur. — Cul lungatg d' oc, il provenzal, sper il Rhodan ed el sid franzos eis ei il semegliont. Tonaton han ils provenzals cun lur menader Frideric Mistral mussau entras lur grond ed agen moviment literar, che il vegl spért roman latin ei aunc fretgeivels e capavels de nescher danovamein. «La renaissance mèridionale au XIX siècle» secloma il tetel dina gronda ovra critica, ella quala Dr. Aurouze descriva quella svilupaziun de cultura meridionala. Quei moviment literar de nos vischins davart dil solegl, quei success cultural, renconuschiu ed encoronaus uss' era ufficialmein tras l' universitat de Paris, ei staus instradaus e promovius cunzun entras Mistral, il qual ha clamau als fargliuns latins:

Stai si latina ti schlateina,
 Il bi solegl ei tiu vestgiu!
 Ti eis la razza illuminada,
 Cun fug e legherment el cor. —
 D' apiestel has ti la clamada,
 Ils zens ti tuccas la damaun,
 Verdat da tei vegn publicada,
 Ti eis il maun, che semna graun. —
 Tiu vierv matern, flum de grondezia,
 El sedivida en siat bials roms;
 El porta ora amur, clarezia:
 Dil paradis duns dultschs e loms.
 Tiu plaid ded aur, feglia romana,
 Dil pievel-retg ei la canzun,
 Che tuna dalla lieung' umana,

Schi ditg ch' il vierv mantegn raschun. —

O, fusses ti ca dividida,

Tgi less smesar a ti tes dretgs?

Sentent de tiu pertratg la frida,

Cedi tschien gadas ein tes retgs.

(Ischi, VII. pag. 109.)

Nus vulein restar romontschs; pertgei era la caussa romontscha ei vegnida en niev moviment, vegnida leventada ed alzada tier honur, dapi che nos agens mistrals, Muoth, Decurtins ed auters han entschiet a luvrar per il romontsch e sia literatura. Dapi lu ein treis sozietats vegnidas fundadas per defensium dil romontsch e progress de sia literatura: «La sozietat retoromontscha» interconfessionala, cun sias «Annalas», la «Romania» catolica, cun siu «Ischi», l' «Uniuu dil Grischa», amitgs dil romontsch de «tschell' aua». Quellas sozietats ein amiez lur lavur e pleinas de nova veta. Nus vulein restar romontschs, perquei che nies pievel romontsch ha aunc in avegnir. Il giuvenessen di ei aunc buca cheu per nies lungatg, aschi ditg sco quel ha aunc aschi fermas ragischs el pievel sez, aschi ditg sco ils commembers del las sozietats numnadas setegnan ensemen cun il pievel, dil qual els ein ils menaders. Mai eis ei vegniu luvrau ton per il romontsch, sco ussa en quella perioda. Nies lungatg ei vegnius pli enconuschents e vegn studigiaus megler, seigi giud la bucca dil pievel, seigi ord ils monuments literals

rimnai ella Chrestomazia, ellas Annalas, egl Ischi. Il sentiment romontsch ei vegnius pli vivs e ferm. Era en romontsch ha ei dau e dat ei ina renaissance. Ei dat bein ussa sco pli baul de quels che manegian, ch' il romontsch seigi ora sils fiars; a quels eis ei de cusseglar, d' assister a nossas fiastas de cant. Leu audan els ussa ed aunc ditg la forza dominonta, la clarezia melodiusa dil plaid roman. Il clom de Frideric Mistral: «Alla schla-teina latina», vegn aunc ditg a rebatter neu dalla preit-crap grischuna sco in eho legreivel:

«Tiara della Ligia Grischa,
Ti terlischas en splendor.
En tes libers fegls aunc brischa
Spért romontsch cun nov' ardur.
Rezia nossa, rom de Roma,
Lai flurir tes nobels duns.
Libra stai e ferm recloma
Fei e viarva dils babuns!»

Nossa generaziun presenta ha renconuschiu, ch' igl ei basegns de mantener e conservar la patria en possess de sia jerta e bellezza naturala, de sia tradiziun e cultura nazionala. (Naturschutz, Heimatschutz.) La crappa, las plontas, ils animals, ils carstgauns, ils monuments historics ed artistics, tut bien prendan uniuns e leschas en buna protecziun. In spért niebel e patriotic vul conservar il bien, che stat en prighel ded ir a piarder, senza sia quolpa, muort disfavoreivla sort.

Perquei compatriots, duein era nus romontschs buca seturpigliar de nossa faviala, ch' ei «il pli niebel dun de nossa tiara biala.» Ei vegn luvrau vid in Idioticon dils idioms retoromontschs. — Mo bein buca per dir ad els suenter: Ussa pudeis murir! Na, in pievel che piarda siu dretg e vegl lungatg, piarda era quei ch' el ha rimnau enten quel sco in scazi en in vischi. Na, tegn, pievel romontsch, quei che ti has: «Tene quod habes»! Tiu lungatg ei tia patria, in frust de tia patria! Mintga romontsch fetschi siu pusseivel, sinaquei che nies lungatg vivi en familia, scola e baselgia, en oraziun e canzun, sin cadruvi ed el cor dil pievel; allura vegn era la literatura romontscha a legrar nies pievel cun flurs e fretgs.

Perquei, romontsch, stai nies lungatg,
E viva, nossa viarva,
Schi ditg sco sin nos quolms il Matg
Verdegia nova jarva!

BREIL.

FLORIN CAMATHIAS.

